

**«ДЕВОН-УЛ-АДАБ»-И
ФОРОБӢ ВА ТАЪСИРИ ОН
БА ФАРҲАНГНИГОРИИ
ФОРСӢ-ТОЧИКӢ**

Ғиёсов Нурулло Исмамович, н.и.филол., дотсент, ходими калони илмии Институти илмӣ-тадқиқотии илмҳои ҷомеашиносии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**“ДИВАН АЛЬ-АДАБ” ФАРАБИ
И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА
ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКУЮ
ЛЕКСИКОГРАФИЮ**

Ғиёсов Нурулло Исмамович, канд. филол. наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского общественного института ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Ғафурова” (Худжанд, Таджикистан)

**“DIVAN AL-ADAB”
BY FARABI AND HIS
INFLUENCE TO THE PERSIAN-
TAJIK LEXICOGRAPHY**

Giyosov Nurullo Ismatovich, candidate of philological sciences, senior scientific officer of Scientific-research general institution of SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: nur-1954@mail.ru

Омилҳои пайдоиши ва рушди фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ (форсӣ) баррасӣ шудааст. Исбот шудааст, ки он ҳамчун надидаи илмӣ зери таъсири фарҳангнигории арабӣ ба вуҷӯ омадааст. Марҳалаҳои шаклирии фаршангнигории арабӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Зикр гардидааст, ки дар марҳалаҳои ташаккул ва рушди он ду навъи фарҳангҳо ба вуҷуд омаданд: 1. Фарҳангҳои мавзӯӣ-маъноӣ 2. Фарҳангҳои таҳлилӣ-морфологӣ. Сабабҳо ва омилҳои пайдо шудани чунин фарҳангҳо ва хусусиятҳои лексикографии онҳо дар мисоли чунин фарҳангҳо, аз қабилӣ “Ғароиб-ул-Қуръон”, «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ, «Ас-сомӣ фӣ-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ, «Китоб-ул-масодир»-и Завзанӣ, «Тоҷ-ул-масодир»-и Абуҷаъфарӣ Байҳақӣ, «Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ, «Қонун-ул-адаб»-и Тифлисӣ ва ғайраҳо матраҳ шудааст. Мулоҳизае мудаллал сохта шудааст, ки дар ташаккул ва рушди минбаъдаи фарҳангнигории дузабона нақши фарҳангҳои тафсирии арабӣ ва, пеш аз ҳама, “Девон-ул адаб”-и Форобӣ бисёр муассир аст. Бисёре аз масоили таърихи ташаккул ва рушди минбаъдаи ин равияи фарҳангнигории форсӣ-тоҷикиро бидуни омӯзиши ҳамаҷонибаи фарҳангнигории арабӣ, бавежа ду қарни аввали пайдиш ва рушди он таҳқиқ намудан аз имкон берун аст.

Калидвожаҳо: фараҳангнигорӣ, фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ (тоҷикӣ), “Девон-ул-адаб”-и Форобӣ, меъёрҳои тадвини фарҳангҳо, ташаккули фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ

Рассматривается проблема становления и формирования двуязычных арабо-таджикских (персидских) словарей, доказывається, что этот процесс как научное явление сформировался под влиянием традиций арабской лексикографии, исследуются этапы становления арабской лексикографии. Отмечается, что в ходе развития двуязычной лексикографии появились два вида арабо-таджикских переводных словарей: 1. Словари с лексико-семантическим принципом группировки слов. 2. Словари с аналитико-морфологическим принципом группировки слов. Раскрываются причины и факторы появления таких словарей и их лексикографические особенности на примере словарей «Диван аль-адаб» Фараби, «Ас-Сами фи-л-асами» Абу-л-Фадла Майдани, «Китаб аль-масадир»

Заузани, «Тадж аль-масадир» Байхаки, «Мукаддимат аль-адаб» Замахшари, «Канун аль-адаб» Тифлиси и т.п. Обосновывается тезис, что на появление и становление двуязычных словарей в таджикской лексикографии огромное влияние оказали арабские толковые словари, особенно «Диван аль-адаб» Фараби. Сделан вывод, что без изучения истории арабской лексикографии, особенно первых двух веков ее становления, невозможно решить многие вопросы формирования двуязычных словарей в таджикско-персидской лексикографии.

Ключевые слова: лексикография, арабо-персидские (таджикские) двуязычные словари, “Диван аль-адаб” Фараби, принципы составления словарей, становление арабо-таджикских двуязычных словарей

The article dwells on the problem of the formation and development of bilingual Arabic-Tajik (Persian) dictionaries, proves that this process as a scientific phenomenon was formed under the influence of the traditions of Arabic lexicography, and examines the stages of the formation of Arabic lexicography. It is noted that during the development of bilingual lexicography, two types of Arabic-Tajik translation dictionaries appeared: 1. Dictionaries with the lexical-semantic principle of grouping words. 2. Dictionaries with an analytical-morphological principle of grouping words. The reasons and factors for the emergence of such dictionaries and their lexicographical features are revealed using the example of the dictionaries “Divan al-adab” by Farabi, “As-Sami fi-l-asami” by Abu-l-Fadl Maidani, “Kitab al-masadir” by Zauzani, “Taj al -masadir” by Baykhaki, “Muqaddimat al-adab” by Zamakhshari, “Qanun al-adab” by Tiflisi, etc. The thesis is substantiated that the emergence and development of bilingual dictionaries in Tajik lexicography was greatly influenced by Arabic explanatory dictionaries, especially “Divan al-Adab” by Farabi. It is concluded that without studying the history of Arabic lexicography, especially the first two centuries of its formation, it is impossible to solve many issues of the formation of Tajik bilingual dictionaries in Tajik-Persian lexicography.

Key-words: lexicography, Arabic-Persian (Tajik) bilingual dictionary, “Divan al-adab” by Farabi, formation principles of dictionaries, formation of Arabic-Tajik bilingual dictionaries

Пайдоиш ва рушди тадвини фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ (тоҷикӣ) ҳам дар зери таъсири фарҳангшиносии арабӣ ҳамчун падидаи илмӣ ба вуқӯъ омада, ҳамон марҳалаеро паси сар кардааст, ки фарҳангшиносии арабӣ ба он дучор омадааст. Тартиби ҷамъоварии моддаҳои луғавӣ ва тадвини фарҳангҳо дар ибтидои рушди фарҳангшиносии арабӣ чунин буд, ки вожаҳои ҷамъшударо бар ҳасби маънои онҳо ба дастаҳои ҷудоғона тақсимбандӣ мекарданд ва ҳар дастаро дар рисолаи фарҳангии худ ба боб ё фасл ҷойгузин менамуданд. Ба фарҳанг ё умуман муаллафоти худ, ки тадвин мешуд, ғолибан унвонеро бар асоси мундариҷа ё мавзӯи моддаҳои луғавӣ ҷамъшуда мегузоштанд. Маҳз аз ҳамин сабаб, дар ибтидо осори зиёде бо калимоти мансуб ба Куръону аҳодис, ҳайвонот – асп, шутур, оху, гург, шер, умуман вухуш, парандаҳову хазандаҳо ё мансуб ба ҳиссаҳои нутқ – исм, феъл, ҳуруф, масодир ва амсоли инҳо рӯйи қалам омаданд, ки аз аглаби онҳо танҳо ном боқӣ мондааст. Аз ин рӯ, тамоми фарҳангҳои дар ин ин марҳалаи пайдоиш ва инкишофи анъанаҳои фарҳангшиносии арабиро метавон ба гурӯҳи фарҳангҳои мавзӯӣ-маъноӣ (лексикӣ-семантикӣ) мансуб донист.

Ба назари мо, сабаби пайдо шудани фарҳангҳои аввалини забони арабӣ дар заминаи чунин меъёр, яъне меъёри мавзӯӣ-маъноӣ дар омилҳои айнии ҳамонвақтаи илми

филологияи арабӣ аст. Якум, аксари муаллифони чунин фарҳангҳо забоншиносон ё, ба истилоҳ, наҳвиёни араб буданд ва табиист, ки эшон рушди фарҳангшиноиро аз рушди забони арабӣ, бавежа наҳви он, чудо намекарданд. Аз давраҳои ибтидоии пайдоиши назарияҳои лексикологӣ дар забони арабӣ калимаҳоро, ки муҳимтарин хусусияти онҳо ифодаи мафҳум ё тасавури умум дар бораи табиат ва муҳити зисти инсон аст, пеш аз ҳама ба гурӯҳҳои мавзӯӣ тақсим мекарданд. Имрӯз ҳам дар наҳви забони арабӣ калимаҳо - исмҳо ба гурӯҳҳои семантикӣ, аз қабилӣ ҷамод (маъдан), набот, ҳайвонот, парандаҳо, хазандаҳо ва ғайраҳо тақсимбандӣ мешаванд. Маҳз ҳамин нуқтаи назар ба он овардааст, ки ҳатто дар фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ қуруни вусто фарҳангҳо аз рӯи се ҳиссаи нутқи забони арабӣ: исм, феъл ва ҳарф ба қисмҳо, фаслҳо ё баҳраҳо тақсим шуда, сипас ин бобҳо аз рӯи меъёри мавзӯӣ-маъноӣ боз ба гунаҳову зерфаслҳо тақсимбандӣ шудаанд.

Ибни Надим дар қисмати дуҷуми «Китоб-ул-фехрист»-и худ, ки дар аҳбори уламо ва номи китобҳои эшон аст, менависад: «Ном ва аҳбори гурӯҳе аз уламои наҳв ва луғат, ки ду шеvaro бо ҳам махлут кардаанд». Чунин номгузорию сарлавҳаи қисмати асар аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳанӯз Ибни Надим бориқабона таъкид кардааст, ки то кадом андоза наҳву лексикология, аз ҷумла фарҳангшиноиро олимони қуруни вусто бо ҳам омехта ва аз қоидаву меъёрҳои наҳви забони арабӣ дар илми фарҳангшинории арабӣ истифода кардаанд. Масалан, ӯ иттилоъро аз Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муслим ибни Қутайбаи Қуфӣи Динаварӣ (с.ваф.270/883-884) оғоз карда, менависад, ки “таълифоту таснифоти зиёде дорад”, аз ҷумла «Ғариб-ул-Қуръон», «Ғариб-ул-ҳадис» (1, с.130-131). Дар «Китоб-ул-фехрист»-и худ Ибни Надим аз 8 асар бо унвони «Китоб ғароиб-ил-Қуръон» ва аз 21 асар бо унвони «Китоб ғароиб-ил-ҳадис» иттилоъ додааст, ки ба қалами наҳвиёни гуногун, ба мисли Ибни Дурайд, Ибни Қутайба, Ибни Анборӣ, Асмаъӣ, Ибни Комил, Нафтавайх, Абу Аднон, Салма ибн Осим ва амсоли эшон тааллуқ доранд (1, с.777). Мусаллам ин аст, ки ангезаи ғароварии вожаҳо ва тадвини фарҳангҳои мушкilotи Қуръону ҳадисҳо ниёзи мардуми мусалмон ва, пеш аз ҳама, худӣ арабҳо ба тафсиру шарҳи чунин вожаҳо буд, то ҳатто дар хондану дарки маъноҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ руҳ надихад. Вале тадвини ҳатто ин фарҳангҳо чанд марҳаларо паси сар кардааст. Дар ибтидо фарҳангшино, аниқтараш олими наҳвӣ, ба биёбон назди бадавиҳо мерафт ва вожаҳоро ба ҳар шакле, ки пеш меомад, ғароварӣ мекард. Масалан, вожаҳои дар бораи борон, кишту зироат, гиёҳ, номҳову навъҳои шамшер ё худ дар бораи васфи ҷавон ё марди пир ва амсоли ин ба гӯшаш мерасид, сабт менамуд ва дар рисолае бидуни ягон тартиб фароҳам меовард. Пас аз ин китобҳо ба вучуд омаданд, ки хусусияти мавзӯӣ доштанд, яъне китобҳо, ки дар бораи як мавзӯ баҳс мекарданд, ба мисли китобҳои вожаҳои марбут ба асп, шутур, шер, борон, номҳои парандаҳо, ҷамод, набот ва ғайра. Ин марҳала бо таълифи «Китоб-ул-айн»-и Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ (с.тав.тақр. 719 – с.ваф. 791) ба поён мерасад.

Омили дуҷуми чунин шаклгирии фарҳангҳо вобаста ба анъанаҳои шеърӣ адабиёти арабӣ аст, зеро чунин фарҳангҳои мавзӯӣ дарҳури эҳтиётот ва талаботи шоирон буд ва эшон метавонистанд бо сухулат аз чунин фарҳангҳо муродифот, киноёт, маҷозот ва вожаҳои зарурии хешро дарёфт кунанд, билхоса ҳангоми эҷоди қасидаҳо, ки одатан дар васфи асп, уштур, оху, парандаву хазанда ё тараннуми бебоқӣ, шучоат, хислатҳои ҳамида ё ҷамоли ёр сароида мешуд.

Баробари таъсири авзони шеърӣ арабӣ ба шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ давраи нав ҳамин гуна эҳтиёт, яъне эҷоди фарҳангҳои мавзӯӣ, дар фарҳангшинории форсӣ-тоҷикӣ ҳам пайдо шуд, ки «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳри Қаввос (с.таъл.тахм.1290-1310м.) ва «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой (с.таъл.1526/1527м.) мисоли барҷастаи ин ақидаанд.

Дар баробари истифода аз меъёри мавзуй-маъной, ки дар қарнҳои I-II ҳичрӣ дар илми фарҳангшиносӣ мақоми шоистае пайдо кард, ҷустуҷӯи воситаи меъёрҳои тадвини фарҳангҳо ҳам охишта-охишта оғоз шуд. Ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳо акнун бо назардошти сохти калима сурат гирифт. Ҷояи ба сатҳи грамматикӣ вожаҳо аҳамият додан ва онҳоро аз рӯи ҳамин аломат дар фарҳанг ҷой додан ҳанӯз дар фарҳангҳои аз рӯи меъёри мавзуй-маъной тартиб додашуда пайдо шуда буд, зеро дар байни калимаҳои нодири Қуръону аҳодис вожаҳои дучор мешуданд, ки ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмол дохил мешуданд. Ба ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, шаклҳои гуногуни феълҳо дохил мешуданд, ки аз рӯи меъёри мавзуй-маъной онҳоро наметавон ташреҳ дод. Забони арабӣ ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад, яъне ба гурӯҳи забонҳои, ки «тағйирёбии шаклҳои грамматикӣ калима дар натиҷаи тағйир ёфтани садонокҳои дохилирешагии калима ба вучуд меоянд» (2, с.237). Дар забони арабӣ ҳанӯз дар ибтидои ташаккули илми филологияи араб барои ифодаи рамзии вазнҳои арабии ҳам шаклсоз ва ҳам калимасоз қолаби ифодакунандаи решаи сеҳамсадодор ба гунаи *فعل*, яъне қолаби иборат аз ҳарфҳои «фо», «айн» ва «лом» қабул шуда буд. Ҳарфи «фо» ҳамсадои аввали реша (P_1), ҳарфи «айн» ҳамсадои мобайнӣ (P_2), ҳарфи «лом» ҳамсадои охири реша (P_3) ифода мекунад. Интиҳоби чунин тарзи ифодаи овозҳои ҳамсадои решаи барои нишон додани ҳодисаҳои калимасозӣ имконияти хуберо фароҳам меоварад, зеро нахвӣ ё фарҳангшинос тамоми ҳодисаҳои тағйирёбии шаклҳои калимаро бо нишон додани як қолаб метавонад ифода кунад.

Асоси методологии тақсимбандии моддаҳои луғавӣ аз рӯи парадигмаҳо ё худ аз рӯи меъёри таҳлилий-морфологиро осори нахвиёни араб ташкил дод. Сибавайҳӣ дар «Ал-китоб»-и машҳури худ бори аввал таснифоти шаклҳои гуногуни исму феълро («абнийотул-асмои ва-л-афъол») пешниҳод намуда, 308 қолаби исмӣ ва 34 қолаби феълро ҷудо намуд. Нахвиёни баъдӣ боз чандин қолабҳои гуногунро ба он афзуданд.

Чунин таснифот ва қолабҳо ҳамчун асос барои фарҳангҳои тафсирии ҳаҷмашон калон хидмат намуданд ва дар фарҳангшиносии арабӣ фарҳангҳои пайдо шуданд, ки имрӯз бо истилоҳи "معاجم كاملة" «маъҷим комила» ном гирифта мешаванд. Умумияти ин фарҳангҳо дар он зоҳир мешавад, ки дар ҳамаи онҳо низоми иерархия муташаққили парадигмаҳои калимасозии феъл, исм ва масдарҳо, ки ҳанӯз дар ибтидои ташаккули забоншиносии арабӣ бисёр дақиқ қоркард шуда буд, дида мешавад. Ҳар яке аз ин қолабҳо масалан, *فَعْلٌ*, *فَعْلًا*, *فَعْلًا* ва *فَعْلًا* барои исмҳои саҳеҳ ҳангоми тадвини фарҳанг барои фарҳангшинос ҳамчун унсурҳои асосӣ хидмат карда, баъдан дар заминаи он моддаҳои луғавӣ аз ин қолаб сохташуда бо риояи низоми ҷобачогузории дар фарҳанг қабулшуда ҷойгузин карда мешавад. Аз аввалин фарҳангҳои аз рӯи меъёри таҳлилий-морфологӣ сохташуда то замони мо ба ҷуз номҳои ин осор чизе нарасидааст. Ин осор ба қалами машҳуртарин нуҳхот ва фарҳангшиносии араб, ба мисли Абуубайда, Абузайд Ал-Ансорӣ, Ибни Сиккит ва дигарон тааллуқ дорад (3, с.165-168).

Вале, хушбахтона, чандин осори то замони мо расида ҳам ҳастанд, ки ба онҳо «Фаъалту ва афъалту»-и Абуҳотим Саҳл ибни Муҳаммад ибни Усмон ибни Язиди Систонӣ (Сичистонӣ) (с.ваф.255х./864м.) ва бо ҳамин ном асари Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммади Заҷҷоҷ (с.ваф. 310х./923м.), «Мо ҷоа ало фаъалту ва афъалту бимаъно воҳид муаллафун ало хуруфи-л-муъҷам»-и Абумансур Мавҳуб ибни Аҳмади Ҷаволиқӣ (с.тав. 1074м. – с.ваф.1144 ё 1145м.), ки бо кӯшиши Мочид Заҳабӣ ҳанӯз дар соли 1982 дар Димишқ ба таърифи расидааст (4, с.633), асари «Ал-афъол ас-сулосийя ва-р-рубоъийя»-и Абубакр Муҳаммад ибни Умар ибни Абдулазиз ва машҳур ба Ибни Қутийя (с.ваф.367х./978м.), ки дар сарчашмаҳои муътабар ба унвонҳои «Тасориф-ул-афъол» ё

«Китоб-ул-афъол» маъруф аст ва бо ҳамин номҳо дар 3 ҷилд дар Ҳайдаробод, Байрут, Лейдан, Миср ба таъб расидааст (5, с.490-491) ва боз чандин осори муаллифони дигар дохил мешаванд.

Дар байни ин осор «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ мақоми хоса дорад. Ин асар бо вучуди на он қадар маъруф будани худ, алалхусус дар фарҳангшиносии муосири тоҷикии мо ва сирф фарҳанги тафсирии арабӣ буданаш нақши муассир на танҳо ба фарҳангшиносии арабӣ, балки ба фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ низ, бавежа дар масири тадвини фарҳангҳои дузабона, яъне фарҳангҳои арабӣ-форсӣ расонидааст. Бидуни ошноӣ бо он ба бисёре аз масоили марбут ба сохт ва меъёрҳои ҷобҷогузорӣ ва ташреҳи маъноҳои моддаҳои луғавиро дар аксари ин фарҳангҳо равшанӣ андохтан аз имкон берун аст.

Муаллифи «Девон-ул-адаб» Исҳоқ ибни Иброҳими Форобӣ мебошад. Дар бораи ҷузъиёти ҳаёту рӯзгори Форобӣ иттилои зиёд дар даст надорем. Соли таваллудаш ҳам маълум нест. Аз он ки бештар бо номҳои «Форобӣ» ва «Абуиброҳими Форобӣ» дар сарчашмаҳо ёд мешавад, метавон ҳаде зад, ки дар Фороб зода шудааст. Ёкути Ҳамавӣ таъкид мекунад, ки аз ин минтақа гурӯҳи калоне аз донишмандон бархостаанд ва Исмоил ибни Ҳаммод Ал-Цавҳарӣ – муаллифи «Ас-сиҳох» ва тағои ӯ Абуиброҳим Исҳоқ ибни Иброҳим - соҳиби «Девон-ул-адаб» дар луғатшиносии ва ҳамчунин Абунаسر Муҳаммад ибни Муҳаммад Ал-Форобӣ ҳаким, файласуф ва муаллифи осори бисёр дар илми фалсафа ва дигарон аз зумраи эшонанд (6, с.225).

Аввалин фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ҳам рисола ё китобҳои фарҳангшиносии мавзӯӣ буданд, яъне осоре, ки моддаҳои луғавии он марбут ба ягон мавзӯи алоҳида буда, ташреҳу тафсири он оварда шудааст. Ин тақлид ба ҳамон фарҳангу рисолаҳое буд, ки дар фарҳангшиносии арабӣ, ҷунонки ишора рафт, бо истилоҳи «ғариб» ва «наводир» машҳур ва ба шарҳу тафсири вожаҳои Қуръон ва аҳодиси набавӣ бахшида шуда буданд. Ба ин «Тарҷумони Қуръон»-и Абуабдуллоҳ Ҳусайн ибни Аҳмади Завнаӣ (с.ваф.1093м.), «Тарҷум-ул-аъозим»-и Муҳаммад ибни Абулқосим Баққолии Хоразмӣ (с.ваф. 1166-1167м.), «Чавомеъ-ул-баён дар тарҷумаи Қуръон»-и Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳим ибни Муҳаммади Тифлисӣ (с.ваф.тахминан 1204м.) ва ҳамчунин «Вучуҳ-ул-Қуръон»-и ҳамин муаллиф, «Тарҷумони Қуръони Одил»-и Одил ибни Алӣ ибни Одил (с.тав. ва ваф. номаълум) ва амсоли ин дохил мешавад.

Дар баробари ин, дар амалияи фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ фарҳангҳои низ таълиф шудаанд, ки шомили мавзӯҳои гуногун, амсоли «Китоб-ул-хайл», «Халқ-ул-инсон», «Китоб-ул-ҳашарот», «Китоб-ун-набот» ва ғайра буданд. Дар байни ин фарҳангҳо қадимтарин ва то замони мо расида, рисолаи Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ (с.тав. 995 – с.ваф. 1077м.) – муаллифи асари машҳури «Таърихи Байҳақӣ» мебошад, ки аз сабаби ном надоштан, шартан, ба он унвони «Чанд сухан, ки дабирон дар қалам оранд» додаанд ва он шомили қариб 380 моддаи луғавӣ бо муодили арабии ин вожаҳо мебошад, ки бидуни риояи ягон тартиб ҷойгузин шудааст (7).

Муҳаққиқи яке аз барҷасттарин фарҳангҳо дузабонаи арабӣ-форсӣ «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмади Майдонӣ А.Ҳочиев фарҳангҳои дузабонаи мавзӯии аз ибтидои қуруни вусто тадвиншударо ба ҷаҳор даста тақсим мекунад:

1. Фарҳангҳои, ки моддаи луғавии онҳоро исм, сифат ва шумораи забони арабӣ ташкил медиҳад.

2. Фарҳангҳои, ки моддаи луғавии онҳоро масдарҳои арабӣ ташкил медиҳанд.

3. Фарҳангҳои, ки ба ҳайси моддаи луғавӣ ҳамаи ҳиссаҳои нутқи забони арабӣ маъхуз шудааст.

4. Фарҳангҳои, ки шомили вожаҳои қуръониянд (8, с.15).

Дар бораи фарҳангҳои гурӯҳи ахир каме болотар суҳан рафт, аз ин рӯ дар бораи онҳо дигар ҳарф намезанем.

Ба гурӯҳи яқум фарҳангҳое дохил мешаванд, ки дар пайравии “Ғариб-ул-мусаннаф”-и Абуубайд Қосим ибн Саллом ва ба қавле Ибн Саллом ибн Мискин ибн Зайд (с.тав. 778м. – с.ваф. 839м.) (1, с.120) тадвин шудаанд, ба мисли “Мабоди-ул-луға”-и Ал-Искофӣ. Баъдтар дар пайравӣ аз он шаклҳои комилтару ҷомеътари фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ мансуб ба ин даста ба вучуд меоянд, ки «Ал-булғат-ул-мутарҷам фй-л-луғат» ё «Ал-булғату фй-л-луғат»-и муаллифи маҷҳул, ки соли 438х./1046м. китобат шудаасту Мучтабо Минавӣ муаллифи онро Абуясуф Яъқуб ибни Аҳмад ибни Муҳаммади Курдӣ Нишопурӣ (с.ваф.1080м.) муқаррар намудааст (8, с.16), “Ал-мирқот”-и Бадеуззамон Ҳусайн ибни Иброҳими Натанзӣ (с.ваф.1103м.), «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмади Майдонӣ (с.ваф.1124м.) аз ҷумлаи онҳоянд. Таълифи “Ас-сомӣ фй-л-асомӣ”, бино бар ишораи ҳуди муаллиф дар хотимаи фарҳанг, 14 рамазони 497х./10 июни 1104м. ба поён расидааст.

Дар баробари ин «Китоб-ул-масодир»-и Ҳусайн ибни Аҳмад аз-Завзанӣ (с.ваф.1093м.), «Тоҷ-ул-масодир»-и Абуҷаъфар Аҳмад ибни Алии Байҳақӣ (с.тав.1077м. – с.ваф.1150м.) ва ғайраҳо ба вучуд меоянд, ки ба дастаи дуюм мансубанд.

«Муқаддимат-ул-адаб»-и Абулқосим Маҳмуд ибни Умари Замахшарӣ (с.тав.1074 – с.ваф.1144м.), «Қонун-ул-адаб»-и Абулфазл Хубайш ибни Иброҳими Тифлисӣ, ки соли 1150м. таълиф шудааст (8, с.16-21) аз намунаҳои беҳтарини дастаи сеюми фарҳангҳои дузабона мебошад

«Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ шомили панҷ баҳра мебошад: 1. Номҳо 2. Феълҳо 3. Ҳарфҳо 4. Дар гардонидани номҳо ва 5. Дар гардонидани феълҳо. Баҳраи аввал баҳраи номҳост, ки аз бобҳои кӯтоҳи номураттаб ва дар маҷмуъ 98 бобро ташкилқунанда иборат аст. Замахшарӣ дар ҳар як боб моддаҳои луғавиро, ки аз назари маънӣ ба ҳамдигар наздик аст, гирд оварда, онҳоро тарҷума намудааст, ба мисли боб андар замон ва рӯзгорҳо, боб андар осмон ва он-ч дар ўст, боб андар замин ва он-ч к-аз ўст, боб андар қонҳо ва он-ч аз ў хезад ва ғайраҳо (9, с.6-11).

Замахшарӣ дар муқаддимаи фарҳангаш дар бораи сарчашмаҳои асари хеш ягон иттилое намедихад, вале асари ӯ шомили на танҳо исму феъл, балки масдару ҳуруф ҳам мебошад. Аз ин ҷо онро метавон бар навъи фарҳангҳое, шомил кард, ки фарогири ҳамаи вожаҳои забон мебошанд. Ба ибораи дигар гӯем, Замахшарӣ фарҳангашро дар пайравӣ ба Форобӣ тадвин кардааст. Гузашта аз ин, Замахшарӣ дар шарҳи баъзе аз калимаҳо ба якҷанд фарҳангҳо бо номҳои кӯтоҳу ихтисоршуда ва дар шакли «ва фй-д-Девон...», «ва фй-л-Қонун...», «ва фй-с-Сомӣ...» чунин аст, ишора мекунад, ки бо вучуди зикр нашуданашон ҳамчун манбаъ дар тадвини фарҳанг ва қиёсу муқобалаи моддаҳои луғавӣ бо маъноҳои гуногунашон хидмат кардаанд:

Тафсиратун – обкинаи бемор, обкинаи табиб; ва фй-л-Қонун (яъне, дар китоби “Ал-қонун”) ва-тақаддумату-т-тафсирати – об, ки ба табиб намоянд (9, с.34).

Сувонун (сивонун) маъан сивонун – тахтаи чома; чомадон; ва фй-д-Дивон (яъне, дар китоби “Ал-деван”) ас-сивону луғатун фй-с-сивони ва ҳува тахта йасон фиҳи-л-матоъ ва қулу шайбин (9, с.34).

Ҳаббатун-л-қалби – сиёҳии дил; ва фй-с-Сомӣ (яъне, дар “Ас-сомӣ”) – миёни дил (9, с.42).

Сихрун - падари зан; ва фй-л-Қонун (яъне дар “Ал-қонун”) – падари зан ва домод (9, с.47).

Табиист, ки суҳан дар бораи «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ, «Қонун-ул-адаб»-и Абулфазли Тифлисӣ ва «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ меравад. Бар ақидаи Маҳдии Муҳаққиқ «дар муқоиса бо фарҳангҳои мушобех, ҳамчун «Булға», «Мирқот»,

«Ас-сомй фй-л-асомй», «Дастур-ул-ихвон» ва «Қонун-ул-адаб» ин китоб (яъне, фарҳанги Замахшарӣ – Н.Ғ.) аз ҷиҳати мухталиф бартарӣ дорад» (9, с.5).

Фарҳанги дигаре, ки дар пайравӣ аз «Девон-ул-адаб»-и Форобӣ тадвин шудааст, «Тоҷ-ул-масодир» мебошад. «Тоҷ-ул-масодир», фарҳанги дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ва шомили масдарҳои арабӣ аст, ки ба қалами Абучаъфар Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Ал-Муқрӣ Ал-Байҳақӣ, маъруф ба Буҷаъфараки Байҳақӣ (с. тав. тақрибан 1077 – с.ваф. 1150), аз донишмандони ханафимазҳаби маъруф дар қарнҳои XI-XII мебошад.

Умар Ризо Каҳҳола ўро “муқрӣ, луғавӣ, муфассир, наҳвӣ” муаррифӣ мекунад (13, с.4). Д-р Ҳодӣ Олимзода, ки “Тоҷ-ул-масодир”-ро тасҳеҳ намуда, бо таҳшия ва таълиқот онро дар Техрон дар ду мучаллад ҷоп намудааст, менависад, ки унвони “имому-л-қироа ва-т-тафсир ва-н-наҳв ва-л-луға”-ро ҳамаи маъхазҳои қадим барои ӯ ба қор бурдаанд ва номи ўро дар кутуби “Табақот-ун-нуҳхот”, “Табақот-ул-муфассирин”, “Тазкират-ул-хуффо” ва дар ҷузъи луғавиёни бузург меёбем. Вайро “Имому-л-қироот ва-л-адаб” низ мулаққаб сохтаанд (10, қ.1, с.панҷоҳу се).

Бо вучуди дар Байҳақ таваллуд шудан, аксари умри ӯ дар Нишопур гузаштааст. Таълимоти хешро ҳам дар Нишопур гирифтааст. Ӯ охири рӯзи моҳи шарифи Рамазон соли 544ҳ. мутобиқ ба 31.06.1150 баъд аз аср вафот мекунад ва ҷанозаашро рӯзи Иди рамазон дар Нишопур дар Масҷиди ҷомеи қадим бо анбӯҳи бузурги одамон мехонанд. Байҳақӣ чанд китоб дорад: “Ал-муҳит билуғот-ил-Қуръон”, “Йанобиъ-ул-луға”, “Тоҷ-ул-масодир”, “Ал-муҳит биилми-л-Қуръон”.

Шўҳрати Байҳақӣ бештар аз “Тоҷ-ул-масодир” аст. Ин фарҳанг, ки бештар хусусияти дарсӣ дошт, баробари таълифи он мақбули хосу ом гашт. Вучуди беш аз 30 нусхаи хаттии он дар китобхонаҳои кишварҳои гуногуни исломӣ бурҳони қотеъ аз шўҳрати ин асар дар гўшаҳои гуногуни қаламрави забонҳои арабӣ ва форсӣ мебошад. Тахмин меравад, ки соли таълифи фарҳанг пеш аз соли 516ҳ./1122 буда бошад, зеро дар ин сол шогирдаш Абулҳасан Алӣ Зайд ибни Муҳаммади Байҳақӣ дар Нишопур дар назди устодаш Абучаъфари Байҳақӣ нусхаро аз «Тоҷ-ул-масодир»-и ӯ хонда будааст (10, с.шасту ҳафт).

Чунонки аз муқаддимаи муъҷази Байҳақӣ бармеояд, маъхазии асосии ӯ дар тадвини фарҳангаш Қуръони шариф, аҳодиси набавӣ ва девонҳои шоирони араб будааст, ки дар онҳо феълҳои гуногун ва бисёр дучор мешаванд (10, с. 2). Дар ҳуди фарҳанг ва махсусан дар ташреҳи моддаҳои луғавӣ якҷанд фарҳангҳои шабеҳ ва наздик ба мавзуи ин фарҳанг аз ҷониби ҳуди Байҳақӣ номбар шудааст, ки шаҳодат аз таъсири ин фарҳангҳо дар тартиби фарҳанги муаллифи мо медиҳад: “Девон-ул-адаб”-и Абуиброҳим Исҳоқ ибни Абуиброҳими Форобӣ “Тоҷ-ул-луға ва сиҳоҳ-ул-арабийя”-и Абунаср Исмоил ибни Ҳаммод ал-Ҷавҳарӣ (с.ваф.1008м.), “Тазҳиб-ул-луға”-и Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Талҳа ва машҳур ба Азҳарии Ҳиравӣ (с.тав. 895м. – с.ваф. 980м.) “Ал-масодир”-и Абуабдуллоҳи Ҳусайн ибни Аҳмади Зўзанӣ (с. тав. ва ваф. номаълум, таълифаш миёнаҳои а. XI) ва ғайра.

Шеваи тартибу ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ ҳам ба мисли ин фарҳангҳост, алалҳусус шабеҳи “Девон-ул-адаб”-и Форобӣ мебошад, зеро номи Форобӣ ва асараш «беш аз номҳои дигар қасон ва дигар кутуб дар «Тоҷ-ул-масодир» тақрор гардида. Ин нукта нишон медиҳад, ки ин китоб ҷӣ дар шеваи табвиб ва ҷӣ дар шарҳу маънии алфоз мавриди тавачҷуҳ ва малҳузи назари Байҳақӣ будааст» (10, с. шасту ҳашти муқаддима). Воқеан ҳам ошноӣ бо ин фарҳанг нишон дод, ки ин даъво қомилан саҳеҳ аст ва мисолҳои таҳтуззикр ҳам таъйид аз он мекунад:

Ал-фарту ва-л-фирату ва-л-фуруту – аз пеш бишудан; Ва-л-фарту – тақсир қардан (“Девон-ул-адаб”) (10, с.34).

Ал-кишофу – ан таҳмила-л-фаҳла ала-н-ноқати санатайни мутаволийатайни; ва-н-ноқату кашуфун. Фй-л-ҳадиси: йалсифу ва бису-т-тиби, ай йаталаълау; ва равоҳу-л-Форобиййу бизамми-с-сод (10, с.140; Ҳамчунин ниг.ба саҳифаҳои 39, 43, 47, 48, 54, 131, 144, 158, 159, 178, 210, 214, 234, 236, 271, 288, 340-и асар).

Дар «Тоҷ-ул-масодир» масдарҳои мувофиқи сохт ва ҳаракатҳои реша дар бобҳои алоҳида ва тибқи тартиби алифбо омадаанд. Байҳақӣ фарҳангро ба ду қисми бузург ҷудо мекунад: 1. Масдарҳои сулосии мучаррад 2. Масдарҳои ғайрисулосии мучаррад, ки шомили масдарҳои сулосии мазид, рубоӣи мучаррад, рубоӣи мазид ва мулҳақот ба рубоӣи мучаррад ва мазид мебошад Фарқи асосии ин ду қисм дар он аст, ки масдарҳои қисми якум “самоъӣ” (яъне, шифоҳӣ, гуфтугӯӣ, дар китобҳо дучорнашаванда) ва масдарҳои қисми дуюм “қиёсӣ” мебошад.

Қисми якум, дар навбати худ, тибқи садоноки ҳарфи дуҷуми решаи феъл ҳам дар замони гузашта ва ҳам дар замони ҳозира ба шаш боб ҷудо ва ин бобҳо боз ба зерфаслҳо аз рӯи номҳои шаклҳои гуногуни феълҳои арабӣ - солим, музоъаф, аҷваф, нокис, маҳмуз тақсим карда шудааст.

Қисмати дуҷуми фарҳанг ҳам ба ҳамин минвол тақсимбандӣ карда шудааст.

В.Капранов қайд мекунад, ки «Тоҷ-ул-масодир» тақрибан 5 ҳазор калимаро дар бар мегирад (14, с.432), вале ба ақидаи муҳаққиқони дигар «Тоҷ-ул-масодир» наздик 17 ҳазор масдарҳои арабиро фаро гирифтааст (15, с.481) ва ин ақида ба ҳақиқат наздиктар мебошад. «Тоҷ-ул-масодир» аз комилтарин фарҳангҳои дузабонаи мавзуии замони худ ва чанд қарни дигар ҳам маҳсуб мешуд.

Ин фарҳанг имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст, зеро, аз як тараф, барои омӯзиши забони арабӣ муфид бошад, аз сӯи дигар, дар худ вожаҳои бисёреро дорад, ки имрӯз дар забони муосири форсӣ–тоҷикӣ мавриди истифода нестанд ва ба гурӯҳи архаизмҳо дохил мешаванд, аз қабилҳои оғиштан, анбӯидан, домдидан, ситеҳидан, шапилидан, наъмидан, бодӯсидан, бонаҳоридан, фонуюшидан, фоанбӯишдан, вопажӯшидан, воҳушидан, бигуворидан (10, с.ҳафтоду ҳафт-ҳафтоду нӯх).

«Тоҷ-ул-масодир» бори аввал дар Бумбай дар ду бахш ва дар як мучаллад ба соли 1301/1884 ва бори дигар бо тасҳеҳ, таҳшия ва таълиқи д-р Ҳодӣ Олимзода дар ду маҷаллад, ҷилди аввал ба соли 1366ш/1987 ва ҷилди дуюм соли 1375ш./1996 дар Техрон ба ҷоп расидааст.

Фаробӣ бо ибтиқори худ таъсири мусбат ба фарҳангшиносии дузабонаи арабӣ-туркӣ ҳам расонидааст ва далели ин ақида «Девон луғот-ут-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ мебошад. Таваҷҷуҳ ба «Девон-ул-адаб»-и Фаробӣ як андоза баъди таваҷҷуҳ ба Маҳмуди Қошғарӣ додани туркшиносон, билхосса уйғуршиносон, зиёд шуд, зеро таҳқиқи сарчашмаҳои «Девон луғот-ут-турк» ва таваҷҷуҳ ба усулҳои нигоҳдорӣ, ҷойгузинии моддаҳои луғавии он ба фарҳангҳои мавзӯӣ ва морфологӣ-таҳлили ҷомеи арабӣ, аз ҷумла «Девон-ул-адаб»-и Фаробӣ овард.

«Девон-ул-адаб»-и Фаробӣ баробари навишта шудани ӯ дар тамоми қаламрави хилофат, хосса дар Мовароуннахру Хуросон паҳн шуд ва шуҳрати зиёд пайдо кард. Далели ин ақида нусхаҳои хаттии зиёди ин асар аст, ки дар китобхонаҳои кишварҳои гуногуни ин минтақа имрӯз маҳфузанд. Ин асарро мутолиа мекарданд, таҳлилу баррасӣ менамуданд ва ҳини навиштани фарҳангҳои хеш аз он истифода мебарданд. Бино бар ақидаи А.Б. Холидов муҳимтарин нукта аз нигоҳи воқеаҳои таърихӣ-фарҳангӣ ин аст, ки «Девон-ул-адаб» муҳаррир ва мушаввиқи маҷроӣ тавлидшавии фарҳангшиносии дузабонаи форсӣ-арабӣ ва туркӣ-арабӣ шудааст. Шояд ба шарофати омехтакунии муваффақонаи ғояҳои наҳвӣ бо усулҳои тадвини фарҳангҳо, ки Исҳоқ Ал-Фаробӣ ба он ноил гашт, усули ӯ имконияти

мусоид барои ташреҳи вожаҳои забони дигар, яъне калимаҳои ғайриарабиرو фароҳам овард, ки маҳз асари ӯ ҳамчун намуна барои тадвини аввалин фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ ва арабӣ-туркӣ хидмати босазое кард (11, с.14).

Маҳмуди Қошғарӣ дар муқаддимаи муфассале, ки бар асараш навиштааст, на дар бораи Форобӣ ва на асари ӯ ишорае намекунад. Гузашта аз ин, ӯ таъкид мекунад, ки «...таснифе бунёд ниҳодам, ки касе дар ин боб бар ман пешӣ нагирифта буд ва ба таълифе даст задам, ки касе бад-он напардохта буд. Усулуро бо тавзеҳоте дарҷ кардам ва авзоне қиёсӣ пайрезӣ кардаму тарҳ афкандам, то таълиф бар тариқае беҳтару нақӯтар бошад ва тасниф ба пайравӣ сазовортар» (12, с.52).

Умумияти ин асар на танҳо дар чунин суханон, балки дар бахшидани ҳар ду асар ба шахсиятҳои маъруфи замон, яқумӣ ба Шайх Абулҳасан Аҳмад ибни Мансур ва фарзандони ӯ ва дуюмӣ ба халифаи аббосӣ Абулҳасан Аҳмад ибни Мансур ва машҳур бо номи Ал-Муқтадӣ Биамриллоҳ (с.хукм. 1075-1094м.) ҳам зоҳир мешавад.

Дар ҳар ду муқаддимаи асар қисматҳо ба фаслҳо ҷудо карда шудааст, ки дар ҳар ду бо унвони «Ал-қавл фӣ...», яъне «Гуфтор дар бораи...» оғоз мешаванд. Дар муқаддимаи Форобӣ 12 гуфтор дида мешавад, дар Қошғарӣ адади он 13-то аст. Мавзуъҳои, ки дар ин гуфторҳо баррасӣ мешаванд ва ҳамчунин усулҳои матраҳ сохтани ин мавзуъҳо ва ҳалли он дар ҳар ду муаллиф қариб як хел ё монанд ба ҳам аст.

«Девон луғот-ут-турк» ба 8 китоб тақсим мешавад, ки аз онҳо шаштояш номҳои ҷузъҳои «Девон-ул-адаб»-ро такрор мекунад: 1. «Китоб-ул-ҳамза», ки шомили калимаҳои дар таркиби худ аломати ҳамзоро доранд. 2. «Китоб-ус-солим», ки шомили калимаҳои мебошад, ки дар таркиби худ ҳарфҳои муътал, яъне алиф, вов ва ҳамзоро надоранд. 3. «Китоб-ул-музоъаф», шомили калимаҳои аст, ки дар таркиби худ ташдид доранд. 4. «Китоб-ул-мисол», яъне шомили феълҳои муъталле, ки ҳарфи аввали решаи он яке аз ҳарфҳои иллат, яъне ё алиф, ё вов, ё йо аст. 5. «Китоб завоти-с-салосати», яъне аҷваф – феълҳои муъталле, ки ҳарфи дуюми решаи он яке аз ҳуруфи иллат аст. 6. «Китоб завоти-л-арбаъа» шомили феълҳои муъталле мебошад, ки ҳарфи сеюми решаи он яке аз ҳарфҳои иллат аст. 7. «Китоб-ул-ғунна», яъне маҷмӯи калимаҳои, ки дар таркиби худ овозҳои димоғӣ доранд. 8. «Китоб-ул-ҷамъ байна-с-соқинайни». Фарқ дар он зоҳир мешавад, ки қисмати ҳамзайи Форобӣ дар шумори номҳои ҷузъҳо шашум аст, дар ҳоле, ки Қошғарӣ асарашро бо «Китоб-ул-ҳамза» оғоз мекунад:

Обо – хирс (ба забони мардуми Қифчоқ)

От I – ном; исм.

От II – лақаб. Чунонки гӯянд: Бак анкор от бердӣ, яъне фармонраво ӯро лақаб дод. Ва аз он аст, ки ба бузурги қавм “отлиғ” гуфта мешавад.

От III – асп (12, с.31-32).

Ба қавли А.Холидов чунин тартиб беҳикмат нест, зеро дар забони туркӣ вожаҳои, ки бо алиф оғоз меёбанд, хеле зиёд ҳастанд ва дар аввал овардани онҳо корро аз болои ҷузъҳои боқимондаи фарҳанг осонтар мекунад (11, с.21). Воқеан ҳам боби алифи ин асар қисмати қалони «Девон луғот-ут-турк»-ро ташкил медиҳад (12, с.31-291).

Қошғарӣ ҳам фарҳанги худро бар асосе тадвин кардааст, ки муфид барои истифода аз ҷониби арабзабонону арабидонон ва туркони арабихон бошад. Асар бар қоидаҳои забони арабӣ пурра ҷавобгӯ мебошад.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки робитаҳои забон ва умуман фарҳанги арбиву тоҷикӣ ба андозае васеъ ва фарогир аст, ки бисёре аз масоили ташаккул ва рушди онро бидуни яқдигар омӯختан аз имкон берун аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Ибни Надим. Китоб-ул-фехрист. Тарҷума ва таҳқиқи Муҳаммадризо Таҷаддуд. – Теҳрон: Амири Кабир, 1366. – 814 с.
2. Гиёсов Н. Муқаддимаи забонишиносӣ / Н. Гиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – 348 с.
3. Белкин В.М. Арабская лексикология / В.М. Белкин. – Москва: МГУ, 1975. – 200 с.
4. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ.18. – Теҳрон: МДБИ, 2010. – 779 с.
5. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ.4. – Теҳрон: МДБИ, 2006. – 730 с.
6. Ёқути Ҳамавий. Муъҷам-ул-булдон. Ҷ.4. – Байрут: Дор Содир, 1977. – 501 с.
7. Байҳақӣ, Абулфазл. Чанд сухан, ки дабирон дар калом оранд. Виристай Содии Киё. – Теҳрон: Чопхонаи Ковиён, 2535 шоҳаншоҳӣ. – 35 с.
8. Ходжиев А. Лексикографическое сочинение Абу-л-Фадла Ал-Майдани «Ас-соми фи-л-асами» / А. Ходжиев. – Душанбе: Деваштӣч, 2003. - 144 с.
9. Замакшарӣ, Ҷоруллоҳ. Муқаддимат-ул-адаб. Ба кӯшиши М.Муҳаққиқ. – Теҳрон: Интишороти Анҷумани тадвини забон ва адабиёти форсӣ, 1354. – 571 с.
10. Байҳақӣ, Абуҷаъфар. Тоҷ-ул-масодир. Ҷилди аввал. Ба тасҳеҳ ва таҳия ва таълиқи д-р Ҳодии Олимзода. – Теҳрон: Муассисаи маълумот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1987. – 432 с.
11. Халидов А.Б. Словари Исхака Ал-Фараби и Махмуда Ал-Кашғари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв). Серия: Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Часть IV/ А.Б. Халидов. – Москва: ГРВЛ, 1987. – 67 с.
12. Қошғарӣ, Маҳмуд ибни Ҳусайн. Девон луғот-ут-турк. Тарҷума, танзим ва тартиби алифбоии д-р Сайид Муҳаммад Дабириёқӣ. – Теҳрон: Пажӯҳишгоҳи улуми исломӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1996. - 1102 с.
13. Каҳҳола, Умар Ризо. Муъҷам-ул-муаллифин, ҷ.1-2. Байрут: Дор Ихё ат-турок ал-арабӣ, бидуни соли нашр.
14. Капранов В. Тоҷ-ул-масодир /Энциклопедияи советии тоҷик, ҷ.7 / В. Капранов. – Душанбе: СЭСТ, 1987. - С. 432.
15. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ, Ҷ.13. – Теҳрон: МДБИ, 2005. – 754 с.

REFERENCES:

1. Ibni Nadim. Kitab-ul-fehrist. Translation and Research of Muhammadrizo Tajaddud. – Tehron: Amiri Kabir, 1366. – 814 pp.
2. Ghiyosov N. Introduction to the Linguistic / N. Ghiyosov. – Khujand: Nuri marifat, 2019. – 348 pp.
3. Belkin V.M. Arabic Lexicology / V.M. Belkin. – Moscow: MSU, 1975. – 200 pp.
4. Large Islamic Encyclopedia . V.18. – Tehron.: 2010. – 779 pp.
5. Large Islamic Encyclopedia. V.4. – Теҳрон.: 2006. – 730 pp.
6. Yoquti Hamavi. Muj'jam-ul-buldon. V.4. – Bayrut: Dor Sodir, 1977. – 501 pp.
7. Bayhaki Abulfazl. Some Words which dabiri Use in their Speech. Virostai Sodiqi Kiyoy. – Tehron: Publishing House Koviyon, 2535 Shakhinshakh era. – 35 pp.
8. Khojiev A. Lexicographical Essay of Abu-l-Fathl Al-Maydani “As-sami fi-l-asami” / A. Khojiev. – Dushanbe: Devastich, 2003. - 144 pp.
9. Zamakhshari Jorulloh. Muqaddimat-ul-adab. With efforts of M. Muhaqqiq. – Tehron: Conference of publication of Diffusing of Persian language and literature, 1354. – 571 pp.
10. Bayhaqi Abuja'far. Toj-ul-masodir. The first edition. Under the edition, application and comments of the doctor Hodi Olimzoda. – Tehron: Information Institution and culture research, 1987. – 432 pp.

- 11. Khalidov A.B. Ishak-al-Farabi and Mahmud-al-Kashgari dictionaries (from the history of lexicography of Central Asia in X-XI centuries). Series: Resources and Problems of the history of culture of the Eastern People. Part IV/ A.B. Kholidov. – Moscow: 1987. – 67 pp.*
- 12. Qoshgiri, Mahmud ibhi Husayn. Devon lughot-ut-turk. Translation, regulation and alphabetical order of doctor Said Muhammad Dabirsiyoqi. – Tehron: Research Institute of Islamic Science and Cultural Studies, 1996. - 1102 pp.*
- 13. Kahhola, Umar Rizo. Mu'jam-ul-muallifin, v.1-2. Bayrut: Dor Ihyo at-turos al-arabi, without year of publication.*
- 14. Kapranov V. Toj-ul-masodir \Tajik Soviet Encyclopedia, v.7 / V. Kapranov. – Dushanbe: ETSE, 1987. - P. 432.*
- 15. Large Islamic Encyclopedia, V.13. - Tehron: 2005. -754 pp.*